

ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ «АҚ» РЕҢНИҢ СЕМАНТИКАСЫ

Джумамуратов Куанышбай
ҚМУ докторанты

Материал дүньяның ажыралмайтуғын бөлеги рең болып, бизди барлық жерде қоршап турады. Адамлар реңлерди көздің тор пердесінде қабыл етилген мағлыұмат тийкарында ажырата алады, себеби көзде реңлерге сәйкес келетуғын частоталарға сезгир болған бир қатар рецепторлар бар. Сол себепли рең инсан ушын ең әпиұайы хәм зәрүрли визуал сезимлерден бири ретинде қабыл етиледі.

Ақ рең – қар, сүт, пор, булт ямаса сол реңге визуал көринисинен жақын характеристикаға ийе болған затлардың белгиси болып табылады. Дәл сол мәниде «ақ» келбетлиги бир қанша сөзлер менен биргелесип келеди хәм соның менен бирге әтираптағы әлемнің зат хәм хәдийселерин аңлатыұы хәм мүмкин [Газизова 1975: 21]. Дүнья тиллери хәм мәдениятларында «ақ» концептин вербалластырыұшы бир қанша идентификаторлар сол ядро номинаторы менен тийкарынан рең белгиси арқалы байланыслы келеди.

Қарақалпақ тилиндеги ақ сөзи пропозицион мәниде, яғный реңнің тийкарғы мазмунын көбирек аңлатыұ ушын қолланылады:

Ақ қуұ қусқа әжел оғы тийди де,

Өз сүйген жубайын ерте тәрк етти (М.Нызанов «Ашық болмаған ким бар», - 4 б.).

— *Сизге ақ костюм менен қызыл галстук жарасады* (М.Нызанов «Ашық болмаған ким бар», - 14 б.).

"Something passed her, all dressed in white, and vanished"... (Ch.Bronte "Jane Eyre", - 19 p.)

Close by Miss Temple's bed, and half covered with its white curtains, there stood a little crib (Ch.Bronte "Jane Eyre", - 84 p.).

Реңди аңлатыұшы лексикалық бирликлер ҳаққында З.Пардаев изертлеұ жумысын алып барады, солар қатарында ақ рең хәм үйрениледі. Ол өз жумысында, өзбек тилинде бул келбетликтің бир қанша қосымша окказионал семалары бар екенлигин атап өтеди [Пардаев 2004:22]. Яғный, стильлик өзгешеликleri негизинде символикалық, градусмиялық, метафоралық хәм ассоциатив семалары келтириледі: *оқ сүт, оппоқ, оқ шаҳзода, оқ кунгил.*

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplamı

Ақ лексемасының қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігінде төмендегіше мәнилери келтириледі:

1. аппақ, гүмистей, жақсы, таза;
2. хақ, хадал, жаманлығы жоқ, кеўлинде гирбиңи жоқ, қылмыссыз;
3. ағарған, асқатық;
4. дақ, гирбиң, кир [ҚТТС].

Қарақалпақ тилиндегі маркерларда «гүмистей, таза, хадал, гирбиң, асқатық, дақ» лексикалық бірліклер ажыратылды. Олардың мазмұны жағынан хәм түсинен ақ реңине байланыслы көзге тасланбағаны ушын, «Туркий тиллери этимологиялық сөзліги» не итибар қараттық. Бунда:

Ақ.

1. белый;
2. белая, серая, сивая (о масти животных);
3. перен. Благоприятный.
4. презренный, достойный пренебрежения;
5. хақ. [ДТС 1969:48]

Ал, англис тилиндегі түсіндірме сөзлігінде «white» сөзинің қарақалпақ тиллеріндегі мәнилерге қарағанда семалары көплиги анықланды: *adjective, whit·er, whit·est.*

1. of the color of pure snow, of the margins of this page, etc.; reflecting nearly all the rays of sunlight or a similar light.
2. light or comparatively light in color.
3. (of human beings) belonging to a group marked by slight pigmentation of the skin, often of European descent.
4. for, limited to, or predominantly made up of white people: *a white neighborhood.*
5. pallid or pale, as from fear or other strong emotion: *white with rage.*
6. silvery, gray, or hoary: *white hair.*
7. snowy: *a white Christmas.*
8. lacking color; transparent.
9. (politically) ultraconservative.
10. blank, as an unoccupied space in printed matter: *Fill in the white space below.*
11. Also called **al·wite**[awl-wahyt]. *Armor.* composed entirely of polished steel plates without fabric or other covering.
12. wearing white clothing: *a white monk.*

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplamı

13. *Older Use: Offensive.* decent, honorable, or dependable: *That's mighty white of you.*
14. auspicious or fortunate.
15. morally pure; innocent.
16. without malice; harmless: *white magic.*
17. (of wines) light-colored or yellowish, as opposed to red.
18. refined or processed, as flour.
19. *British.* (of coffee) containing milk.

[<https://www.dictionary.com/browse/white>]

Инглис тили түсіндірме сөзликлерінде «white» лексикалық бірлігінің келбетлік сөз шақабына тийісли маркерінде 4 тен 19 ға шекем семалар берілгени анықланды. Буннан тысқары, лексикалық бірліктің атлық хәм фэйил сөз шақабы сыпатында семалары бар екенлиги келтириледи. Деген менен, булл семалар қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзликлерінде анықланбады.

Инглиз тилиндеги сөзликлерінде white лексикалық бірлігінің маркерларында айырым сөзлер тийкарынан сәулендіргени менен, олардың айырымлары өзгеше мазмунға хәм ийе: *pure, light, slight, pale, silver, grey, blank, bright.* Бул өзгешеликлер «white» лексикалық бірліктің этимологиясы менен байланыслы мағлыұматлар арқалы дәлилленеди (Қараң: Таблица 1):

1-таблица

Лексикалық бірлік этимологиясы

Лексикалық бірлік	Дерек тил	Дерек формасы тилдеги	Мәни
White	Old English	Hwīt	White
Light	Slavonic	<i>Světi</i>	White or light
Bright	Sanskrit	<i>Śveta</i>	White or bright
Blank	Late Latin	<i>Blancus</i>	White

Бирпара Европа тиллерине кирмейтуғын тиллерде ақ рең ушын жүдә көп атамалар бар. Инуит тилинде ақ реңин атау ушын жети түрлі сөз бар. Санскрит тилинде ақшыл ақ рең, тыстей ақ, сандал терегиниң ағы, гүз айының ағы, гүмистиң ағы, сыйыр сүтиниң ағы, меруерттиң оқи, қуяш нурының ағы хәм жулдызлардың ақлығы сыяқлы арнаулы сөзлер бар. Япон тилинде реңниң инерт ямаса динамикалық өзгешелиги менен бирге айқынлығы хәм гүңгиртлигине қарай алты түрлі сөз бенен номинацияланады [<https://en.wikipedia.org/wiki/White>].

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplamı

Сөзлердің мәнилерин анықлауда тек олардың семантикасын емес, ал сол сөз мәнисин дәретіюде себепши болатуғын барлық жағдайлар есапқа алыныу мақсетке муўапық болады, яғный сөз аңлататуғын предметлер (*қар, дуз, сүт*), кубылыслар арасындағы байланыс (*қыс, жулдыз, аспан, гүмис*), сөздің лексикалық мәниси (*рең*), грамматикалық қатнасы (*анпақ*), конкрет жағдайларда сөзлердің бир-бири менен байланысыу дәрежеси (*ақ сүт берген ана, ақ пәтия, ақ кийиу*), сөздің қолланыу шеңбери есапқа алыныуы шәрт.

Қарақалпақ тилиндеги «кеўли ақ киси», «ақ көкрек», «кеўли ақ» фразеологиялық бирликлери ески түркий тиллериндеги «ақ» лексемасының қосымша семалары менен байланыслы, М.Ганиходжаеваның пикиринше «*ak sagıshıtu, ak irmu kishi*» (человек, имеющий чистые намерени) фразеологиялық бирликлер таза, пәк адам семаларды аңлатады. *Kónli ak kishi* «ақ көкирек, ҳадал адам» семасын *aq kökröktü, yuzu ak hadal* фразеологиялық бирликлери геўделендиреди [Ганиходжаева 1986:15].

Солай етип, Ф.Н. Шемякин өзиниң «Тил хәм санадағы сезим» шығармасында «барлық тиллерде ақ хәм қара рең номинацияларының бар екенлиги»н атап өтеди, соның менен бирге бул бинароппозициялардың ассоциатив мазмундағы объектлер менен аталыуы анықланды: *түн – қара, күн – ақ, пахта – ақ, көмир – қарақ.т.б.* Буннан тысқары, реңди ажыратыу функциясы менен салыстырғанда көриудің жақтылықтан парықлаушы функциясының үстинлигин анықлап алыу керек. Ақ хәм қараның өз-ара тәбияты тилде де өз тәрийпин тауады: жарықлық хәм қараңғылық [Schramm 1979:48].

Инглис хәм қарақалпақ тиллериниң улыўма өзгешелиги булл бинароппозициялы реңлердің көплиги есапланады: ақ-қара, қызыл-жасыл, сары-көк. Ал, фразеологиялық системада ақ реңдеги компоненттиң басым екенлиги анықланды.

Ақ хәм қара, жақтылық хәм қараңғылық ортасындағы контраст «дәслеп көркем өнер хәм динлерде пайда болған, оның ең биринши басқышларында пайда болған, себеби алғашқы адамлар ушын қуяш шығыуы қуўанышлы сезимлерди аңлатқан, түнги қараңғылықтың басланыуы болса қәуетер хәм өлим ассоциясы менен байланыслы болған" [Пименова 2002:11]. Бунда биз көркем өнер хәм диндеги реңниң биринши пайда болыуына қосылмаймыз. Г.К.Қдырбаеваның атап өтиўине қарағанда әдебий жанрлардың эвалюциясында миф, соң ертеқ хәм кейинги басқыш дәстан менен көркем шығармалар есапланады. Сол басқышларда хәрбир лексикалық бирлик басқышпа-басқыш

трансформацияланады. Буған дәлил сыпатында, «white» сөзинің түп ҳинд-европанегизи «жарықлық», «нурланыў» хәм «жақтылық» мәнилерине ийе болған [Кдырбаева 2023:81.].

Бизің жумысымызда биз инглис хәм қарақалпақ тиллери фразеологиялық бирликлеринің ақ рең семантикасында улыўма мәнилерди, изертленип атырған тиллердиң тек екеўинде әмелдеги болған мәнислерди, соның менен бирге, айрықша мәнислерди жеке тиллерден аңлатылыў өзгешеликлерин үйрениў. Соның менен бирге булл рең семантикасы жәрдемінде «бахыт» хәм «қуўаныш» концептларын хәм үйрениледи. «white/ақ» реңлеринің семантикасын анықлаймыз: white day - (сөзбе-сөз, «ақкүн») –өмирдеги әўметли мәўритлер (тәғдир); бахытлы, қуўанышлы хәм әўметли дәўир [https://www.wordsense.eu/White_Day/]; ақ kókirek, ақ kewil, ақ peyil, ақ niyet [ҚТТС 1976:16].

«Ақ» рең фразеологиялық бирликлер компоненти сыпатында изертленип атырған тиллерде көп ушрасыўы анықланды. Инглис тилиндеги фразеологиялық бирликлердиң тийкарғы компоненти сөзликлерде берилген семалары менен тығыз байланыслы қолланылған. Ал, қарақалпақ тилиндеги «ақ» лексикалық бирликтің сөзликлердеги маркерларынан тысқары қосымша семалары анықланды. Соның менен бирге, қарақалпақ тилиндеги «ақ» компоненти бинар оппозицияда көп қолланылады. Өйткени, рең этираптағы дүньяның ажыралмайтуғын бөлеги болып, инсан ушын элементар хәм усы ўақытта зәрүрли визуал сезимлерден бири ретінде қолланылады. Ақ реңнің унамлы ассоциациясы соншалық күшли, салыстырылған тиллердиң бирпара сөз дизбеклерінде ол унамсыз хәдийселерди жумсартып бериледи: **white magic** - сыйқыр, карамат, иләхый күшлер жәрдемінде кәрамат көрсетиў«*As was his wont, Poirot was at the same time delivering an impromptu lecture on witchcraft and magic in general, White Magic as opposed to Black, with various references to the Ka and the Book of the Dead throwing in*».

white magic (uncountable)

1. (*idiomatic*) Magic derived from good or benign forces, as distinct from evil or malevolent forces; or magic performed with the intention of doing good or giving aid.

2. 1971, Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, Folio Society 2012, p. 238:Widespread popular tolerance of **white magic** thus helped to mitigate the rigours of the law. [https://www.wordsense.eu/white_magic/]

«White magic/ақ кәрамат» фразеологизмының келип шығыўы инглис тили менен байланыслы болып, ол ҳаққында А.М. Бабкин былайынша пикир

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplamı

билдиреди «...рус тилиндеги фразеологиялық бирликлердиң өзлесий фонды қәлиплескен тиллердиң түрли тәрептерден де, өзлескен фразеологиялық бирликлер түри бойынша да жүдә кең. Оның зәрүрли бөлеги халықаралық мулк болып табылады» [Байрамова 1988:217]. White lie - бийгүна, «мүқаддес» өтирик, этникалық көзқарастан куралланған өтирик, «қутқарыў ушын» өтирик, white envy - тынышсызлық, жаўызлық, ақ күнлеп бирге болмаған басқа затқа белгилеў қәлеўи, ақ шайтан - (әд., «ақ хайўан») –ақ хаял - қар реңи.

Бул рең үйренилип атырған тиллердиң төмендеги фразеологиялық сөз дизбеклеринде әмелдегилери қолланылады: white frost – қар ямаса қар ушқынлары менен суўық; white harvest - (букв, «ақ жыйын-терим») –қыраў түскеннен кейинги жыйын-терим. Инглис хәм қарақалпақ тиллеринде бундай фразеологиялық бирликлердеги «ақ» келбетлиги «қыс» мәнисинде хәм аңлатыўы мүмкин: ақ Олимпиада – қысқы Олимпиада. Фразеологиялық бирликлердиң турақласыўы бойынша рус хәм татар тиллери салыстырылады хәм төмендегише пикир билдириледі, «ярым аўдарма, ярым өзлестириў, себеби рус фразеологиялық бирликлериниң бирпара структуралық бөлимлери татар сөзлери менен аўдарма етилген, басқалары болса өзлестирилген» [Бахилина 1975: 31].

Өткерилген изертлеўлер семантикалық хәм лексикалық-грамматикалық дәрежелерде генетикалық тәрептен байланыслы болмаған, типологиялық өзгешелиги тәрептен айрықша хәм структуралық тәрептен бир-биринен узақ болған еки тилдиң рең белгилери компоненти менен фразеологиялық бирликлерде улыўмалық хәм өзгешеликлерин анықлаўға мүмкиншилик берди.

Фразеологияда грамматикалық модель универсал, деген менен тиллердиң айрықша өзгешеликleri фразеологиялық бирликлердиң лексикалық хәм грамматикалық дүзилисине тәсир қалдыради. Инглис хәм қарақалпақ тиллериниң хәр қыйлы дүзилисине қарамай, үйренилип атырған тиллерде фразеологиялық бирликлер группалары субстантив, фейил, келбетлик фейил (адъектив) хәм рәўиш сөз дизбекли (адвербиал) топарлар менен аңлатылады. Бул топарлардың ишинде басым көпшилик еки тилде хәм субстантив пенен фейил сөз дизбеклери есапланады. Бул түрдеги фразеологиялық бирликлердиң лексикалық хәм грамматикалық дүзилисин анализ қылыў улыўма соның менен бирге айрықша өзгешеликлер бар екенлигин анықлади. Изертлеў даўамында алынған нәтийжелер семантикалық хәм лексико-грамматикалық дәрежедеги салыстырылып атырған тиллердиң рең белгилерине ийе фразеологиялық бирликлерде улыўмалық хәм өзгешеликleri көрсетилди.

Литература:

1. Ройзенсон Л.И. Глагольные компаративные фразеологические единицы в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - М., 1972.-22 с.
2. Газизова Ф.М. Язык и стиль прозы Г. Ибрагимова: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Уфа, 1975. - 34 с.
3. Шрамм А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных. (На материале современного русского языка). - М.: Изд-во МГУ, 1979. - 134 с.
4. Байрамова Л.К. Некоторые принципы составления двуязычного идеографического словаря фразеологии // Тезисы итоговой научной конференции проф.-препод.состава КГУ. - Казань, 1988. - 125.
5. Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. - М.:Наука, 1975.-288 с.
6. Ганиходжаева М. Прилагательные цветы узбекского языка в сравнительно историческом аспекте. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент: 1986.
7. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник. Изд. Наука. –М.: 1978. -С.170.
8. Пардаев З.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг семантик-услубий хусусиятлари. Филол.фан.номзоди... дисс.автореф. – Самарқанд: 2004. – 22 б.
9. Кдырбаева Г. К. ОЛАМ ПАРЕМИОЛОГИК МАНЗАРАСИДА МИФОЛОГИК КОНЦЕПТОСФЕРА БИРЛИКЛАРИНИНГ ВОҚЕЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ //НАУКА и ОБЩЕСТВО. – Нөкис. 2023, № 1. – С. 81.
10. Арзымбетова, С. (2023). АЎДАРМА БАРЫСЫНДА КОГНИТИВ ЖАНТАСЫЎ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ. Центральноеазиатский журнал образования и инноваций, 2(7), 163-165.
11. Seytjanov, J. (2023). COMPARATIVE TYPOLOGY OF ENGLISH, UZBEK AND KARAKALPAK LANGUAGES. BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIIY JURNALI, 3(2), 404-406.
12. Bilyalova, A., Gilyazeva, E., & Nurullina, A. (2019). Phraseological units as a mirror of national mentality. Journal of Research in Applied Linguistics, 10(Proceedings of the 6th International Conference on Applied Linguistics Issues (ALI 2019) July 19-20, 2019, Saint Petersburg, Russia), 1-9.